

DOI: 10.26565/2227-1864-2023-93-10
УДК 811.161.1'37:23

Асоціативне поле концепту «ворог» у мовній свідомості росіян

Людмила Педченко

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри слов'янської філології
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;
(майдан Свободи, 4, Харків, Україна);
e-mail: pedchenko1210@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-8603-293X>

Мета цього дослідження - виявити структуру асоціативного поля концепту ВОРОГ у російській мовній свідомості та з'ясувати чинники, що зумовлюють її трансформацію. Об'єктом дослідження є результати асоціативних експериментів, представлені у «Слов'янському асоціативному словнику» та в «Російській регіональній асоціативній базі даних. 20 08-2015». Предмет дослідження складають базові когнітивні ознаки, що формують асоціативно-вербальну модель концепту «ворог» у сучасній мовній свідомості росіян.

Результати порівняльного аналізу досліджуваних асоціативних полів загалом свідчать про сталість асоціативно-вербальної моделі концепту ВОРОГ у російській мовній свідомості перших десятиліть XXI століття. Список високочастотних реакцій на стимул *враг* здебільшого є незмінним (*друг, недруг, враг народу, злой, мой, ненависть* та ін.). Стабільними залишаються якісні, акціональні та акторні характеристики ворога, його емоційна та загальна негативна оцінка. Актуальним є зв'язок концептів ВОРОГ і ВІЙНА.

Однак коло реакцій, які вказують на суб'єкт ворожечі, змінюється: поруч із темою Німеччини (*немец, Гитлер, Германия, фашизм*), відзначаються реакції *Америка, США, Запад*. Серед найменувань об'єктів, на які спрямована ворожечна, з'являються реакції *наци, страны, государства*. Реакції, що вказують на місце розташування ворога, виражають ідею його близькості, що пов'язано з почуттям небезпеки та загрози.

Поява таких реакцій вказує на поступову актуалізацію у російській мовній свідомості образу зовнішнього ворога, який може асоціюватися не лише з людьми інших національностей, але й з окремими державами чи їх об'єднаннями. Такі зміни, очевидно, зумовлені екстралінгвістичними чинниками, зокрема посиленням з боку Росії на початку 2000-х політичної напруженості щодо сусідніх держав і країн Заходу, що супроводжувалося активним формуванням образу зовнішнього ворога у російському медіапросторі. Трансформація асоціативного поля концепту ВОРОГ у російській лінгвокультурі демонструє соціокультурну обумовленість, дискурсивність, динамічність мовної свідомості.

Ключові слова: концепт, мовна свідомість, лінгвокультура, асоціативне поле, асоціативно-вербальна модель, когнітивні ознаки, образ ворога.

Концепт ВОРОГ відбиває один із найпростіших типів міжособистісних відносин, у які вступають суб'єкти на підставі антипатії – взаємини ворожечі. У мовній картині світу цей концепт фіксується в межах базової концептуальної опозиції «свій» – «чужий», що виражається передусім лексичними засобами [5, с. 360]. Опис асоціативного поля даного концепту дозволяє проаналізувати характер відносин ворожечі та їхнє розуміння носіями тієї чи тієї лінгвокультури.

Мета цього дослідження – виявити структуру асоціативного поля концепту ВОРОГ у російській мовній свідомості та з'ясувати чинники, що зумовлюють її трансформацію.

Об'єктом дослідження є результати асоціативних експериментів, представлені у російській частині «Слов'янського асоціативного словника» (САС) [10] та в «Російській регіональній асоціативній базі даних. 2008-2015», створеній у Новосибірську І. В. Шапошниковою та О. А. Романенко (СІБАС) [9]. **Предмет** дослідження складають базові когнітивні ознаки, що формують

асоціативно-вербальну модель концепту «ворог» у сучасній мовній свідомості росіян.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що в інформаційному просторі сучасної Росії значне місце посідає «образ ворога», який активно впроваджується у масову свідомість у вигляді публіцистичних газетно-журнальних текстів і цілої системи заходів агітаційно-пропагандистського характеру. «В масовій свідомості ворог – це збірний образ, який може бути персоніфікованим та відноситься до конкретної особистості, або може бути пов'язаний з етнічною групою, державою, суспільством» [7]. Образ ворога – це ідеологічний та психологічний стереотип, що дозволяє будувати політичну поведінку.

Особливості формування та функціонування образу ворога неодноразово ставали предметом дослідження науковців різних галузей. Психологічні засади створення образу ворога у масовій свідомості досліджують В. Кириченко (2015) [4], С. Олексієнко, Л. Герман (2017) [7]; образ ворога як важливий елемент системи пропаганди аналізує Г. Почепцов (2018) [8]. Мовні аспекти формування образу ворога в радянській

пропаганді детально проаналізовано в монографії Л. Масенко (2017) [6]. Мовні засоби творення образу ворога в умовах інформаційної війни на матеріалі російсько-української гібридної війни вивчає О. Кирилюк (2020) [3].

«Образ ворога», що присутній у масовій свідомості, допомагає згуртувати суспільство навколо «харизматичного» лідера, вождя, змушує тимчасово забути чи послабити внутрішньодержавний конфлікт між владою та суспільством. «Наявність ворога допомагає спільноті побороти труднощі, виконувати завдання керівництва задля досягнення мети, удосконалюватися, аби бути кращим, ніж противник, та навіть більше – мати конкретний об'єкт, на який можна покласти усю відповідальність за економічні чи соціальні невдачі, політичні проколи, недовиконання плану тощо» [11, с. 257].

Як правило, активізація у масовій свідомості «образу ворога» дозволяє об'єднати націю перед реальною чи уявною загрозою загальноцивілізаційного чи національного масштабу, допомагає зміцнити існуючу політичну систему.

Створення міфологізованого «образу ворога» є поширеною технологією сучасної російської пропаганди. Ворогом може бути оголошено конкретну людину, групу людей, націю, кілька націй, об'єднаних у політичний блок, або «недосконалу» людську природу. Ворог може бути внутрішнім і зовнішнім, особистим і колективним, його образ може бути чітко промальований в масовій свідомості або визначений тільки в загальних рисах. Як правило, образ ворога намагаються візуалізувати, йому приписуються звірині риси. При цьому «ворог» демонізується, наголошується, що він має диявольську природу. Цей міфологізований образ покликаний замінити у колективній свідомості реальний образ представника іншої країни чи іншої національності. Він простий для сприйняття, легко впізнається та запам'ятовується.

Як зазначає у своїй дисертаційній роботі, присвяченій концептам «ВІЙНА» та «ВОРОГ» у сучасній російськомовній публіцистиці (2010), російська дослідниця В. Хоруженко, "образ ворога" є невід'ємним елементом політичної практики і, насамперед, політичної теорії та публіцистики. Спираючись на лінгвістичний аналіз текстів, вона виділяє кілька образів ворога у сучасній російській пресі. По-перше, це ворог у вигляді влади, можновладців. Це можуть бути конкретні політики, які називаються прямо, та політики, названі узагальнено (влада, чиновники, демократи). Цей політичний образ ворога включається до текстів в опозиції «народ і влада». По-друге, ворогами оголошують етнічно чужих на тлі домінуючої етнічної групи росіян. По-третє, існує образ ворога, який з'явився у російській пресі приблизно

з середини 99-го року – це зовнішній ворог, який вбудовується в історично та культурно марковану опозицію "Росія – Захід". У зв'язку з образом зовнішнього ворога В. О. Хоруженко зауважує, що «подолання соціальної приниженості може сприяти формуванню позитивного «ми»-образу. Однак у Росії позитивний "Ми"-образ формується у межах тоталітарного мислення. Тобто росіяни шукають ворога ззовні. У тоталітарній державі опозиція «ми – вони» («своє» – «чуже») стає важливим елементом російської державної ідеології» [12, с. 13].

«Образ ворога», що формується в інформаційному просторі сучасної Росії, впливає на мовну свідомість носіїв російської лінгвокультури, зокрема на асоціативно-вербальну модель відповідного концепту, що відбивається на рівні асоціативних реакцій на стимул *враг*, отриманих внаслідок психолінгвістичних експериментів.

За даними «Слов'янського асоціативного словника», що відображає мовну свідомість росіян, українців, білорусів та болгар кінця 1990-х – початку 2000-х років, найбільш частотною реакцією росіян на стимул *враг* є лексема *друг*, що в цілому відповідає характерній для російської мовної свідомості стратегії асоціативного реагування, що базується на парадигматичних мовних зв'язках антонімічного характеру (пор. *бабушка – дедушка, богатый – бедный, белый – черный* тощо).

Другою за частотністю є синтагматична реакція *народ*, що відсилає до відомого виразу *враг народа*. Словосполучення *враг народа* співвідноситься з терміном римського права *hostis publicae* «ворог суспільства». Цей термін позначав осіб, які були оголошені поза законом і підлягали знищенню. У російській революційній практиці словосполучення «*враг народа*» вперше було використано у серпні 1917 р., коли Комітет народної боротьби з контрреволюцією поширив величезну кількість листівок, присвячених «підривної діяльності» «ворогів народу». «Ворогом народу» у цих листівках був названий генерал Л. Г. Корнілов, який намагався за допомогою відданої йому частини армії запобігти Жовтневій революції [12, с. 13]. Образ «ворога народу» посідав важливе місце у політичній риториці сталінської епохи, коли «ворогами народу» оголошувалися як справжні, так і уявні вороги радянської влади. Асоціативна актуалізація даного висловлювання в мовній свідомості росіян кінця ХХ століття свідчить про глибоку вкоріненість цього поняття в історичній пам'яті російського народу. Як пише Ю.М. Караулов, «історизм *враг народа* в російській мовній свідомості вкорінений настільки глибоко, що цього поняття не вдалося позбутися навіть новому (вже третьому чи навіть четвертому) поколінню носіїв мови» [2].

Реакції, що вказують на суб'єкт ворожнечі, неоднорідні: від максимально абстрактних (*люди, человек, сам человек, недруг, соперник, конкурент, противник, антагонист, неприятель, желающий зла, недоброжелатель, ты, он*) до

дуже конкретних (*Спартак*). Ворогами у російській мовній свідомості можуть виступати люди інших національностей (*немец, немцы, немецкий, еврей, татарин*), носії влади (*правитель, президент*), представники кримінального світу (*убийца, вор, преступник*), люди, пов'язані з війною (*завоеватель, воин*), демонологічні істоти (*черт, нечисть, гоблин*). Ворогами можуть виявитись і близькі люди (*муж, брат, сосед, подруга, дружок, старый друг, твой друг, семья*). Історична пам'ять про Другу світову війну мотивує високу частотність реакції *фашист* і «знак свастики».

Ворогу приписуються такі якості, як злість (*злой, зло, злейший, злобен и сердит, злобный, злодей, лютой*), жорстокість і сила (*жестокий, сильный*), підлість і підступність (*подлость, подлый, коварный, хитрость, скрытый*). Ворог є небезпечним і викликає страх (*опасный, опасность, опасно, опасный человек, страшный, угроза*). Деякі характеристики ворога неоднозначні: *смышлен – глупец, идиот; большой – маленький*. Ворог визначається як *чужой* (напевно, з посиланням на опозицію «свій» – «чужий»). Усвідомлення необхідності спільної боротьби зі спільним ворогом мотивує реакції *общий, наш*.

Акціональні та екзистенціальні характеристики ворога пов'язані переважно з рухом (*бежит, пришел, ушел, идет, наступает, крадется*), пильністю (*не дремлет, не спит, подслушивает*) і смертю (*померт, сдохнет, умер, мертв, мертвый*). Вочевидь, більшість названих реакцій характеризують дії або стан військового противника.

Образ ворога тісно пов'язаний з концептом ВІЙНА, про що свідчать реакції *смерть, война, беда, бой, боль, ружье, каска, труп, пацифизм*.

На зв'язок концептів ВОРОГ і ВІЙНА вказують і численні реакції акторного типу (що позначають дії, спрямовані на ворога): *побежден, победил, победим, победитель, победить, надо его победить, убить, убит, убийство, убую, разбит, побить, борются, атакуют, уничтожат, уничтожить морально, сломлен, истребление, поражен, месть*. Лише поодинокі реакції відбивають можливість мирного вирішення конфліктної ситуації: *простите, прощение, разговор*.

Коло об'єктів, на які може бути спрямована ворожнеча, включає реалії різного характеру та масштабу: *добра, природы, человечества, народа, отечества, дома, семьи, здоровья, мне*.

У темпоральному аспекті відносини ворожнечі характеризуються респондентами як тривалі: *на всю жизнь, вечный*.

У просторовому модусі ворог локалізується у полі зору суб'єкта: *виден на горизонте, близко, рядом, впереди*.

Очевидно, що концепт ВОРОГ належить до концептів, що емоційно переживаються, причому найбільш характерні емоції, пов'язані

з цим концептом, – ненависть (*ненависть, ненавистник, ненавистный ненавидеть, неприязнь, ненавижу*), злість (*зло, злость, злоба*) і страх (*боязнь, страх, ужас*). Поодинокими є реакції *стыд* і *любить*. Остання, напевно, пов'язана з біблійною заповіддю «Я кажу вам: любіть ворогів ваших, благословляйте тих, що проклинають вас...» (Матв., гл.5) і відображає християнську модель соціальної поведінки, в цілому не сприйняту російською масовою свідомістю.

Загальна оцінка ворога є однозначно негативною: *плохой, плохо, плохой человек, нехороший человек, неприятность, негодяй, падла, сволочь, подлец, тварь, козел, гад, не дай бог, не нужно, непонимание, зачем?*

Результати асоціативних експериментів, представлені в «Російській регіональній асоціативній базі даних. 2008-2015», загалом демонструють сталість асоціативно-вербальної моделі концепту ВОРОГ у російській мовній свідомості. Список високочастотних реакцій здебільшого не зазнав істотних змін порівняно із САС (*друг, недруг, враг народа, злой, мой, ненависть* та ін.). Стабільними залишаються якісні, акціональні та акторні характеристики ворога, його емоційна та загальна оцінка (хоча з'являються окремі реакції, що виражають позитивну оцінку: *добрый; верный; близкий; любимый; лучший; нужен; доброта*). Як і раніше, актуальним є зв'язок концептів ВОРОГ і ВІЙНА: *война; драка, меч; агрессия, борьба, выстрел, защита, конфликт, оружие, пух-пах, победа, противостояние, ссора, убежать, убийство* тощо.

Однак слід зазначити, що коло реакцій, які вказують на суб'єкт ворожнечі, в СІБАС змінюється: поруч із темою Німеччини (*немец, Гитлер, немцы, фашист, Германия, фашизм*), відзначаються реакції *Америка, США, Запад*. Серед найменувань об'єктів, на які спрямована ворожнеча, з'являються реакції *нации, страны, государства*, яких не було у САС.

Новою є частотна локативна реакція у *ворот*. Здебільшого реакції, що вказують на місце розташування ворога, виражають ідею його близькості, що пов'язано з почуттям небезпеки та загрози.

Поява таких реакцій вказує на поступову актуалізацію у російській мовній свідомості образу зовнішнього ворога, який може асоціюватися не лише з людьми інших національностей, але й з окремими державами чи їх об'єднаннями. Показовим у цьому відношенні є коментар, наведений у статті російських дослідниць А. С. Вакалової, І. В. Новицької, опублікованої у 2018-му році, щодо найчастотнішої за даними «Російського асоціативного словника» реакції *народа*, яка, на їх думку, «свідчить про наявність у той момент якогось спільного для всього російського народу ворога, можливо країни, США» [1, с. 26–27]. Такі зміни, очевидно, зумовлені політикою, яку почала проводити Росія

з початку 2000-х, яка характеризувалася посиленням політичної напруженості із сусідніми державами і країнами Заходу та супроводжувалася активним формуванням образу зовнішнього ворога в масовій свідомості росіян. Як зазначено у публікації на сайті newsRU.com від 28 листопада 2007 р., яку цитує В. О. Хорунженко, «образ ворога – це головний матеріал, який цементує російське суспільство протягом століть. Спочатку цей прийом відточили до досконалості комуністи, тепер цей метод знов у пошані. Головними зовнішніми ворогами при цьому знову стають США та

НАТО, а внутрішніми – опозиція, яка виступає за зміну нинішніх політичних кланів при владі» [12, с. 15].

Таким чином, трансформація асоціативного поля концепту ВОРОГ у російській лінгвокультурі, що спостерігалася у перші десятиліття ХХІ століття, демонструє соціокультурну обумовленість, дискурсивність, динамічність мовної свідомості. «Образ ворога», який формувався і продовжує формуватися в російському інформаційному просторі, детермінує асоціативно-вербальну модель концепту ВОРОГ у мовній свідомості росіян.

Список використаної літератури

1. Вакалова А. Е., Новицкая И. В. Ассоциативно-вербальная модель концепта "враг" в языковом сознании носителя русской лингвокультуры // *Juvenis Scientia*. 2018 № 4. С. 26–29.
2. Караулов Ю. Н. Показатели национального менталитета в ассоциативно-вербальной сети // *Языковое сознание и образ мира*. Москва, 2000. С. 191–206.
3. Кирилюк О. Мовні засоби творення образу ворога в умовах інформаційної війни // *Наукові записки*. Вип. 187. Серія: Філологічні науки. Кропивницький: Видавництво «КОД», 2020. С. 45–50.
4. Кириченко В. В. Психологія образу ворога у масовій свідомості // «Філософія, релігія та культура в глобалізованому світі»: Всеукраїнська науково-теоретична конференція з міжнародною участю, 23 листопада 2015 року: [матеріали доповідей та виступів] / редкол. П. Ю. Саух [та ін.]. Житомир: Видавець О. О. Євинок, 2015. С. 69–74.
5. Кондратенко Н. В. Вербалізація концепту ВОРОГ в українському політичному дискурсі // *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*, Т. 16 (2017). С. 358–366.
6. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ: Кліо, 2017. 240 с.
7. Олексієнко С., Герман Л. Ворожість та образ ворога в сучасній психології // *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. Серія: Психологія, 2017. Вип. 1.
8. Почепцов Г. Пропаганда 2.0. Харків: Фолио, 2018. 800 с.
9. Русская региональная ассоциативная база данных (2008–2015) (авторы-составители И. В. Шапошникова, А. А. Романенко). URL: <http://adictru.nsu.ru>
10. Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский / Сост. Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова, Ю. Н. Караулов, Е. Ф. Тарасов. Москва, 2004. 800 с.
11. Федорів У. Образ ворога як моделюючої фігури сопреалістичного тексту // *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Вип. 2 (36), 2016, С. 257–261.
12. Хорунженко В. А. Концепты «ВОЙНА» И «ВРАГ» в современной русскоязычной публицистике. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Специальность: 10.01.10 – Журналистика. Москва, 2010.

Надійшла до редакції 12 вересня 2023 р.

Прийнята до друку 16 жовтня 2023 р.

References

1. Vakalova, A. E., Novitskaya, I. V. (2018) Associative-verbal model of the concept “enemy” in the linguistic consciousness of a speaker of Russian linguistic culture. *Juvenis Scientia*. No. 4. 26–29. [in Russian].
2. Karaulov, Yu. N. (2000) Indicators of national mentality in the associative-verbal network. *Language consciousness and the image of the world*. Moscow. 191–206. [in Russian].
3. Kirilyuk, O. (2020) Linguistic means of creating an image of the enemy in the conditions of information warfare. *Scientific Notes*. Vol. 187. Series: Philological sciences. Kropyvnytskyi: "KOD" Publishing House. 45–50. [in Ukrainian].
4. Kyrychenko, V. V. (2015) Psychology of the image of the enemy in mass consciousness. "Philosophy, religion and culture in a globalized world": All-Ukrainian scientific and theoretical conference with international participation, November 23, 2015. Zhytomyr: Publisher O. O. Yevynok. 69–74. [in Ukrainian].
5. Kondratenko, N. V. (2017) Verbalization of the ENEMY concept in the Ukrainian political discourse. *Philological studies: Scientific Bulletin of the Kryvyi Rih State Pedagogical University*, Vol. 16. 358–366. [in Ukrainian].
6. Masenko, L. (2017) The language of Soviet totalitarianism. Kyiv: Clio. [in Ukrainian].
7. Oleksienko, S., Herman L. (2017) Enmity and the image of the enemy in modern psychology. *Bulletin of the National Academy of the State Border Service of Ukraine*. Series: Psychology,. Vol. 1. [in Ukrainian].
8. Pocheptsov, G. (2018) Propaganda 2.0. Kharkov: Folio. [in Russian].

9. Russian regional associative database (2008–2015) (compiled by I. V. Shaposhnikova, A. A. Romanenko). Retrieved from <http://adictru.nsu.ru> [in Russian].
10. Slavic associative dictionary: Russian, Belarusian, Bulgarian, Ukrainian (2004) / Comp. N. V. Ufimtseva, G. A. Cherkasova, Yu. N. Karaulov, E. F. Tarasov. Moscow..
11. Fedoriv, U . (2016) The image of the enemy as a modeling figure of the socialist realist text. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Philology*. Vol. 2 (36). 257–261. [in Russian].
12. Khoruzhenko, V. A. (2010) Concepts “WAR” and “ENEMY” in modern Russian-language journalism. Abstract of the dissertation for the degree of candidate of philological sciences. Specialty: 01/10/10 – Journalism. Moscow. [in Russian].

Submitted September 12, 2023.

Accepted October 16, 2023.

Liudmyla Pedchenko, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Slavic Philology of the Philological Faculty of the Kharkiv National University named after V.N. Karazin (Maidan Svoboda, 4, 61022, Kharkiv, Ukraine); e-mail: pedchenko1210@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-8603-293X>

The associative field of the concept “enemy” in modern Russian linguistic consciousness

The purpose of this study is to reveal the structure of the associative field of the ENEMY concept in the Russian linguistic consciousness and to find out the factors causing its transformation. The object of the study is the results of associative experiments presented in the “Slavic Associative Dictionary” and in the “Russian Regional Associative Database. 2008-2015”. The subject of the study is the basic cognitive features that form the associative-verbal model of the concept “enemy” in the modern linguistic consciousness of Russians.

The results of the comparative analysis of the researched associative fields in general testify to the stability of the associative-verbal model of the concept of ENEMY in the Russian linguistic consciousness of the first decades of the 21st century. The list of high-frequency reactions to the stimulus of *враг* is mostly unchanged (*друг, недруг, враг народа, злой, мой, ненависть*, etc.). The enemy's qualitative, action and acting characteristics, as well as his emotional and general negative assessment, remain stable. The connection between the concepts ENEMY and WAR is relevant.

However, the circle of reactions that point to the subject of enmity changes: next to the topic of Germany (*немец, Гитлер, Германия, фашизм*), the reactions of *Америка, США, Запад* are noted. Reactions *нации, страны, государства* appear among the names of the objects targeted by enmity. Reactions indicating the location of the enemy express the idea of his proximity, which is associated with a sense of danger and threat.

The appearance of such reactions indicates the gradual actualization in the Russian linguistic consciousness of the image of an external enemy, which can be associated not only with people of other nationalities, but also with individual states or their associations. Such changes are obviously caused by extralinguistic factors, in particular, the strengthening of political tensions on the part of Russia in the early 2000s against neighboring states and Western countries, which was accompanied by the active formation of the image of an external enemy in the Russian media space. The transformation of the associative field of the ENEMY concept in Russian linguistic culture demonstrates socio-cultural conditioning, discursiveness and dynamism of language consciousness.

Key words: concept, language consciousness, linguistic culture, associative field, associative-verbal model, cognitive features, image of the enemy.
